

Prof. dr hab. Sławomir Gawlas
Zakład Nauk Pomocniczych Historii i Metodologii
Instytutu Historycznego
Uniwersytetu Warszawskiego
Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa

Warszawa, dnia 17.05.2020 r.

INSTYTUT HISTORII PAN	
Wpłynęło:	Znak:
elekt. 21/05/2020	
Ref. 28/05/2020	

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Marty Piber-Zbieranowskiej:
„Księżna mazowiecka Anna Radziwiłłówna i jej regencja na Mazowszu (1503-1518)”

Głównym przedmiotem zainteresowań badawczych i publikacji naukowych mgr Marty Piber-Zbieranowskiej są dzieje Mazowsza w pełnym średniowieczu. Wybór tematyki nie jest przypadkowy, ponieważ opiniowana bezpośrednio po ukończeniu studiów magisterskich w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w 1998 r. została zatrudniona w Pracowni Atlasu Historycznego (następnie Słownika Historyczno-Geograficznego) Instytutu Historii PAN. Należy w tym miejscu podkreślić, że praca magisterska, przygotowana pod kierunkiem prof. Marii Koczarskiej stała się podstawą ogłoszonej drukiem w 2001 r. książki: „Służew średniowieczny. Dzieje parafii i wsi Służew w ziemi warszawskiej”. Publikacja została wyróżniona trzema różnymi nagrodami: im. Aleksandra Gieysztora, im. Stanisława Herbsta i w kategorii najlepsze warsawiana. Tak wyraźne przejawy uznania dla wartości książki odpowiadały jej treści. Jest ona świadectwem bardzo dobrego opanowania warsztatu naukowego opiniowanej już na samym początku pracy badawczej i z tego powodu zasługuje na nieco więcej uwagi. Książka składa się z dwu wyraźnie odrębnych części. Pierwsza skupia się na analizie autentyczności i historycznego kontekstu pięciu dokumentów mazowieckich z lat 1230-1245 (trzy autentyczne i dwa sfalszowane w późnym średniowieczu). Wnioski wyciągnięte z dyplomatycznego rozbioru ich formularza są przekonujące. Analiza najstarszych dziejów Służewa stała się natomiast w dość czytelny sposób zakładnikiem dyskusji dotyczących początków organizacji kościoła na Mazowszu. Argumentacja literatury przedmiotu, dobrze zresztą przez autorkę opanowana, ma często mocno hipotetyczny charakter. Niezależnie od tego dostrzegam w szczegółowych rozważaniach umiejętność odwoływania się do szerszego kontekstu porównawczego. Zawarte w dokumentach wiadomości dotyczące postaci komesa Gotarda i jego dużej ziemskiej posiadłości powinny zelektryzować uwagę innych badaczy początków Warszawy, ale takiej reakcji niestety dotychczas nie dostrzegłem. Pozostała część książki, poświęcona parafii i kościołowi służewieckiemu w późnym średniowieczu, oparła się na drobiazgowej kwerendzie w źródłach archiwalnych. Stanowi więc wiarygodną zapowiedź późniejszej aktywności badawczej.

Dorobek naukowy opublikowany przez Martę Piber-Zbieranowską przed przygotowaniem rozprawy doktorskiej nie jest zbyt obszerny ilościowo, a tematycznie koncentruje się na zadaniach Pracowni Atlasu przy realizacji Słownika ziem mazowieckich. Za duże osiągnięcie naukowe uważam znaczący współudział opiniowanej (wraz z Anną Saliną i pod kierunkiem Tomasza Jurka) w doprowadzeniu do publikacji drukiem „Słownika historyczno-geograficznego ziemi warszawskiej w średniowieczu” (2013) i analogicznym opracowaniu „Słownika historyczno-geograficznego ziemi liwskiej w średniowieczu” (w tym

wypadku także przy współpracy w przygotowaniu haseł fizjograficznych i stanowisk archeologicznych z Elżbietą Kowalczyk-Heyman – 2017). Skrupulatność kwerendy i redakcyjnego opracowania obu tomów oceniam jako bardzo wartościowe poszerzenie bazy dokumentacyjnej dziejów osadnictwa i prozopografii średniowiecznego Mazowsza. Mgr Marta Piber-Zbieranowska obecnie przygotowuje kolejny tom dotyczący ziemi czerskiej i uczestniczy także w pracach Atlasu Historycznego Polski (opis zeszytu województwa krakowskiego). Załączona do wniosku lista publikacji opiniowanej sprawia wrażenie niekompletnej, a w każdym razie nie obejmuje kilkunastu artykułów naukowych jej autorstwa wykazanych w bibliografii pracy doktorskiej. Przywołane tu publikacje należy traktować jako częściowe lub wstępne opracowanie niektórych poruszonych w niej zagadnień. Najważniejsze dotyczą politycznej roli żon Piastów mazowieckich, a tu zwłaszcza obszerny artykuł (wraz z A. Supruniuk): „Die Legitimierung der Herrschaft in Masowien im Lichte der Urkunden und Korrespondenz der masowischen Herzogin Anna Radziwiłłówna” (2016).

Bardzo obszerna (przeszło 600 stron) praca doktorska została więc mocno zakotwiczona w skumulowanej erudycji autorki dotyczącej mazowieckich realiów. Zgodnie z jej deklaracjami przedmiot badań dotyczy regencyjnych rządów księżny Anny Radziwiłłówny 1503-1518 – ich charakteru, ograniczeń, uwarunkowań prawnych i społecznego zaplecza. Po śmierci Konrada III Rudego jego księstwo (oprócz ziemi czerskiej) miało zostać włączone do Polski. Księżnej-wdowie udało się jednak uzyskać zmianę wcześniejszych umów i wymóc na Aleksandrze Jagiellończyku nadanie księstwa mazowieckiego jako lenna jej synom. Do czasu pełnoletności starszego z nich Stanisława księżna Anna sprawowała rządy opiekuńcze. Próba ich przedłużenia w 1516 r. wywołała ostry wewnętrzny konflikt (*tumultus in ducatu Masoviae*), który trwał niemal dwa lata i wymusił zakończenie regencji. Uprzedzając dalsze uwagi należy podkreślić wyjątkową gruntowność sposobu opracowania tematu. Autorka doskonale panuje nad literaturą przedmiotu, ale przede wszystkim opiera się na bardzo drobiazgowej, międzynarodowej kwerendzie źródłowej, obejmującej w sposób bliski wyczerpania całość dostępnego obecnie materiału. W tej sprawie nie mam nic do dodania. Świadectwem skrupulatności jest informacja o odłożeniu na czas późniejszy pełnego wykorzystania wypisów Ignacego Kapicy-Milewskiego, które ewentualnie mogą dotyczyć luźniej związanych z tematem informacji o urzędnikach północno-wschodniego Mazowsza. Wiodącym problemem jest pytanie o polityczną rolę i zakres władzy kobiet z rodzin panujących. Czytelnik uzyskuje jednak znacznie więcej niż sformułowane we wstępie programowe deklaracje dotyczące analizy zasad i praktyki rządów regencyjnych wdów oraz zakresu mazowieckiej specyfiki. Można powiedzieć, że praca zawiera również pierwszą tak całościową panoramę szlacheckich elit urzędniczych na progu inkorporacji Mazowsza do Korony oraz wiele erudycyjnych ekskursów.

Konstrukcja rozprawy obejmuje pięć analitycznych rozdziałów, o nierównej zresztą objętości i niedostatecznie graficznie wyodrębnionych. Autorka rozpoczyna od rozważenia daty, okoliczności śmierci Konrada III i jego pochówku. W oparciu o różne przekazy, wnikliwie interpretowane od strony źródłoznawczej (w tym nie wykorzystywany w oryginale list Elżbiety z Ław do komtura Pisu Jerzego von Kolditz), prowadzi szczegółowe – chociaż nieco hipotetyczne ustalenia na poziomie mikrohistorycznym. Następny, obszerniejszy rozdział został przeznaczony na analizę zabiegów księżnej Anny o utrzymanie odrębności księstwa mazowieckiego (sformułowanie w tytule mówiące o utrzymaniu niezależności idzie za daleko). Drobiazgowe rozważania nastawione są na możliwie szczegółową rekonstrukcję przebiegu dyplomatycznej rozgrywki. Wszechstronne rozważania uwzględniają rozmaite czynniki, w tym polityczne znaczenie litewskich Radziwiłłów i weryfikują niektóre obserwacje literatury (L. Finkel, F. Papeé). W rezultacie rokowań król zrezygnował z przejęcia bezpośredniej opieki nad ostatnimi mazowieckimi Piastami w zamian za znaczne finansowe korzyści (anulowanie długów i takse infeudacyjną - autorka szacuje, że opłata

wynosiła dwuletnie dochody z księstwa). Ustalanie szczegółowo opisywanych w stosownych dokumentach warunków przejmowania rządów opiekuńczych (z pośrednim etapem wyznaczenia mazowieckich *tutores*), a następnie sposobu ich sprawowania przeciągnęło się do 1505 r. W ustaleniach uczestniczył sejm koronny, a zaakceptował je sejm mazowiecki. Czytelnik nie ma wątpliwości co do nadrzędnej roli polskiego monarchy i jego daleko idącej ingerencji w wewnętrzne sprawy księstwa.

Czwarty rozdział zawiera opis terytorium księstwa mazowieckiego i hierarchii urzędniczej poszczególnych ziem i osobno dóbr oprawnych księżnej Anny. Na obszarze tych drugich, obejmujących ziemię liwską i kilka kompleksów majątkowych w ziemiach: czerskiej i warszawskiej (autorka odwołuje się tu do swoich wcześniejszych badań), wdowa sprawowała pełną władzę książęcą. Można dodać, że narracja gwałtownie w tym miejscu zmienia charakter i ze względu na powtarzany dla kolejnej ziemi, suchy schemat jest uciążliwa w percepcji. Rozważania stanowią rodzaj wstępu do kolejnego, piątego rozdziału poświęconego analizie przebiegu rządów regencyjnych. Obejmuje on 350 stron tekstu – a więc 2/3 całości. Podrozdziały dla kolejnych zagadnień nie zostały ponumerowane. Rozsadza to schemat konstrukcji pracy i sprawia wrażenie pewnego bałaganu. Uporządkowanie numeracji rozdziałów bez wątpienia wymaga w przyszłości ponownego zastanowienia. Za logiczne uważam podzielenie całości pracy na dwie części: rozdziały 1-3 i 4-5, albo podzielenie rozdziału piątego na 5-7 kolejnych rozdziałów. Problem wydaje się zresztą stosunkowo łatwy do rozwiązania.

Rozważania tej części pracy otwiera wnikliwa i kompetentna analiza zasad i sposobu sprawowania rządów regencyjnych przez księżne-wdowy na Mazowszu w późnym średniowieczu. Uprawnienia ograniczały się do bieżącego zarządu i nie obejmowały spraw wieczystych. Inaczej niż sugeruje to autorka oceniam sytuację w Koronie, gdzie na przeszkodzie w powołaniu regentki stał elekcyjny charakter monarchii Jagiellonów. Porównawcza analiza objęła także ograniczenia czasowe regencji. W odniesieniu do zakończenia uprawnień księżnej Anny narracja wybiega w przyszłość i przywołuje okoliczności przedstawione w sposób bardziej szczegółowy w rozdziale szóstym. Autorka przechodzi do analizy 157 dokumentów wystawionych przez księżną Annę podczas jej rządów. Drobiazgowe rozważania pokazały sfery aktywności, która objęła również ogłaszanie statutów. Regentka nie miała prawa do uszczuplania majątku księstwa – co świadczy, że dość ściśle przestrzegała warunków ustalonych podczas rokowań z polskim monarchą. W tekście pojawiają się porównawcze ekskursy dotyczące udziału krewnych i opiekunów. Bardzo interesujący jest dalszy podrozdział dotyczący rady książęcej i sejmu w czasach regencji Anny. Autorka sprawnie kreśli sylwetki doradców duchownych (zestawieni w tabeli 1), którzy byli na ogół bardzo dobrze wykształconych i dochodzi do wniosku, że dobierani byli z dużą swobodą. Dotyczy to również świeckich z jej najbliższego otoczenia (tabela 2). Pokazane zostało oddzielanie urzędów ziemskich od obsady personalnej dworu księżnej. Liczebność szerszej rady sięgała około 80 osób. Znaczenie dygnitarzy ziemskich uległo generalnemu wzmocnieniu, ale księżna wykorzystwała stabilizację swojej władzy po 1507 r. do usamodzielnienia polityki personalnej. Jako osobne zagadnienie wyodrębniona została analiza tytulatury. Autorka pokazała, że różne terminy (*gubernatrix*, *tutrix*, *ducissa*, *dux*, *princeps*) nie były stosowane w sposób przypadkowy, a ich wybór (zwłaszcza *dux*) odbijał dążenia księżnej do podkreślania pełnoprawności władzy. Następnie sporo miejsca zajęła wymowa ideowa kolejnych pieczęci Anny, których symbolika i zastosowanie podporządkowane było podobnemu celowi. Analiza składu personalnego urzędników ziemskich w jej otoczeniu zajęła aż 45 stron i ma charakter bardzo erudycyjnego omówienia składu personalnego. Przy okazji pokazuje on na znaczenie wykształcenia, które nie zostało jednak wyodrębnione w układzie pracy. W podobny sposób przedstawiona została obsada kancelarii i osobno sylwetki kolejnych osób pełniących funkcję sekretarzy księżnej. Obraz dopełnia analiza zachowanych

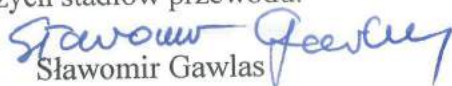
ksiąg metryki. Skład dworu uregulował wstępnie dokument Aleksandra Jagiellończyka w 1505 r. Autorka wnikliwie zanalizowała zarówno poszczególne funkcje, jak i informacje o ich personalnej obsadzie oraz składzie dworzan (tabela 3) i niższej służby. Następnym problemem (a właściwie osobnym rozdziałem) jest wnikliwie omówiona sprawa zarządu księstwem poprzez objazdy oparte na systemie stacji świadczonych przez książęce dobra. Zestawienie itinerarium książęcej (Aneks 1) pokazuje na centralną rolę Warszawy, znaczenie Zakroczymia (tu sejmy generalne), stolic ziem i dworów myśliwskich w Szkwie i Osiecku. Bardzo interesujące są obserwacje dotyczące szybkości podróżowania i wielkości towarzyszącego książęcej orszaku. Osobno pokazana została funkcja i kompetencje starostów grodowych oraz personalna obsada (tabela 4), która wskazuje na dobieranie ich składu spośród przedstawicieli elity urzędniczej księstwa. W przypadku starostów niegrodowych (tabela 5) swoboda nominacyjna regentki była znacznie większa (tu ciekawe uwagi o problemie faworytów książęcej). W każdej ziemi działał pisarz ziemski, do którego kompetencji należały również funkcje skarbowe (tabela 6). Rozdziałik zatytułowany: „polityczne sukcesy i porażki” zawiera analizę okoliczności wykupu ziemi wiskiej oraz wiele mówiącej o ambicjach książęcej wzmianki źródłowej dotyczącej projektu powołania biskupstwa w Warszawie. Kolejne wnikliwe erudycyjnie podrozdziały dotyczą ogłoszonych przez nią czterech statutów oraz działalności fundacyjnej w postaci nadań dla Kościoła. Nie zmieściły się natomiast w programie badań zagadnienia polityki gospodarczej, odłożonej do osobnego opracowania.

Powyższe omówienie zawartości rozdziału piątego ma za zadanie pokazać wszechstronność przeprowadzonych przez mgr Martę Piber-Zbieranowską analiz i ich wysoką wartość informacyjną. dopełnieniem rozprawy jest zawartość rozdziału szóstego, który został poświęcony przebiegowi starań książęcej Anny o przedłużenie swoich regencyjnych rządów: zmagani z rebelią części poddanych (autorka ustaliła listę kilkudziesięciu z nich), bezskutecznych prób uzyskania przez regentkę zewnętrznej pomocy, rokowań z królem Zygmuntem zakończonych jego stanowczymi decyzjami o odsunięciu książęcej od władzy. Zwraca uwagę wnikliwe wykorzystanie znanej i ekscytującej zapisem skandalicznych plotek relacji *De obitu ducum Masovie*, zachowanej w Tekach Górskiego. Autorka zna zresztą jej drugi rękopiśmienny odpis (przypis 74, tekst 485 n.). Do rozprawy załączone zostały trzy materiałowe aneksy: wspomniane itinerarium, spis urzędników ziemskich, dworskich i administracyjnych), oraz regesty dokumentów - wszystkie ograniczają się do czasów regencji. W stosunkowo zwięzłym zakończeniu, stanowiącym treściwe podsumowanie ustaleń, autorka ostrożnie odnosi się do pytania o cechy osobowości swojej bohaterki. Podkreśla, że w porównaniu z innymi książęcymi-wdowami z przeszłości wykazała się ona wyjątkową determinacją w obronie zasięgu terytorialnego księstwa mazowieckiego, sukcesji synów i swoich praw jako regentki. Wydaje się, że problem może być jeszcze dodatkowo oświetlony poprzez pełniejszą analizę ambicji rodowych Radziwiłłów. Wspomnieć też wypada o licznych w tekście, a interesujących i erudycyjnych dodatkowych wyjaśnieniach i porównawczych ekskursach, czasami szkoda, że w przypisie, np.: przyp. 127 o szybkości podróży (autorka wraca do problemu w tekście s. 419 n.); s. 189 – sprawa kaduków; przyp. 1377 – *termini ducales*; s. 282 – formularz listów; przyp. 2805 – propozycje małżeńskie itd.

Rozprawa została przygotowana bardzo starannie, a skrupulatność badawcza opiniowanej budzi u czytelnika respekt. Usterki literowe jest bardzo niewiele, a dostrzeżone przytaczam tylko z poczucia obowiązku: s. 34 – 31.XI.1503 zamiast 31.X.1503; w przyp. 75 stwierdzenie, że Stanisław Górski przygotował „ponad 100 rękopiśmiennych tomów” jest zbyt nieściśle; w przyp. 299 brak odnośnika, s. 160 - wadzy zamiast władzy; s. 198 – trochę dziwi określenie „stan quasi przejściowy”; s. 246 – towarzyszące zamiast towarzyszące; 313 – Welkiej Suchej zamiast Wielkiej Suchej; przyp. 2834 – spawie zamiast

sprawie; 455 – stan duchownego zamiast stanu duchownego; 496 – Nadrzyńskiego zamiast Nadarzyńskiego. Realnym problemem są natomiast wyżej wskazane usterki konstrukcyjne przy porządkowaniu układu treści. Zawartość rozdziału piątego powinna znaleźć jakieś odzwierciedlenie w tytule rozprawy, np.: "Rządy regencyjne księżnej Anny Radziwiłłówny na Mazowszu(1503-1518): uwarunkowania polityczne, prawne i ideowe wobec realnych mechanizmów sprawowania władzy". Tekst powstawał zapewne długo, a opiniowana stara się wszystko w sposób możliwie perfekcyjny dopowiedzieć. Nadmierna solenność narracji powoduje natrętne powtarzanie założeń badawczych, tych samych informacji szerzej rozwiniętych w innym miejscu, podkreślanie, że problem wymaga jeszcze wnikliwego zbadania, mnożenie ponad potrzebę ilości przypisów do tego samego źródła (np. przyp. 189-192, 215-216, 217-218, 227-229, 257-258 itd.). Wrażenie czytelnika nie odpowiada intencji autorki, a maniera pisarska wywołuje zmęczenie i niekiedy zniecierpliwienie. Praca wymaga przy przygotowywaniu jej do druku, na który niecierpliwie oczekuję, znaczącego odchudzenia narracji z tych „perfekcjonistycznych” zabiegów, które nierzadko szkodzą jej czytelności. Nie oznacza to w żadnej mierze zachęty do usuwania czegoś z poczynionych obserwacji. Rozprawa jest dostatecznie obszerna, aby nie postulować uwzględniania dodatkowych problemów, ale narzuca się konieczność pewnego odniesienia się do zjawiska konstituowania wspólnej tożsamości elit politycznych *res publica ducatus Mazovie* na płaszczyźnie ich reprezentacji w postaci mazowieckiego sejmiku. Na problem wskazywał przed laty Stanisław Russocki omawiając książkę Bogdana Sobola o sejmie i sejmikach ziemskich.

Przechodząc do konkluzji pragnę podkreślić, że sformułowane wyżej uwagi krytyczne i stylistyczne nie mogą wpłynąć na ocenę całości rozprawy, której wartość naukowa ze znaczącym nadstatkiem spełnia wszystkie kryteria stosowane do oceny prac doktorskich. Wnoszę w związku z tym o przyjęcie przedstawionej rozprawy i dopuszczenie autorki do dalszych stadiów przewodu.

Sławomir Gawlas